

İBÂZİYYE

(الإباضية)

Hâricî fırkalarının
en mutedili ve günümüze ulaşan
tek kolu.

Adını kurucusu olduğu kabul edilen Abdullah b. İbâz'dan almıştır. Fırkanın adı Kuzey Afrika ve Uman'da Ebâziyye şeklinde söylenirken çağdaş yazarlar İbâziyye'yi tercih etmişlerdir. Uman İbâzîleri'ne Beyâsi, Bîyâsi veya Beyâzi de denmiştir (Selîl b. Razîk, s. 387). İbâzîler, kendilerine bundan başka Muhakkime-i Ülâ Hâricîleri ile ilgilerinden dolayı Şurât adını verdikleri gibi "ehlül'l-îmân ve'l-istikâme, ehlül'l-adl ve'l-istikâme, cemâatü'l-müslimîn, ehlül'd-da've" isimlerini de verirler.

A) Tarihçe. 1. Basra İbâzîliği. Taberî'nin Ebû Mihnef'ten naklettiğine göre İbâziyye, 65 (685) yılında Nâfi' b. Ezrak'ın Hâricî olmayan müslümanlar hakkında ileri sürdüğü aşırı görüşlere katılmayarak Basra'da Abdullah b. İbâz'ın etrafında toplananların oluşturduğu bir fırkadır (Tarih, II, 1897; krş. Wellhausen, s. 42-44). Ancak Abdullah b. İbâz'ın sahip olduğu görüşlerin Basra Hâricîleri arasında İbâziyye'nin doğuşundan en az on yıl önceden itibaren mevcut oluşu, ayrıca İbn İbâz ile Sufriyye'nin kurucusu Abdullah b. Saffâr'ın o sıralarda Basra Hâricîleri'nin reisi olarak kabul edilen Mirdâs b. Udeyye'nin etrafında toplanmaları (Taberî, II, 517) göz önüne alındığı takdirde İbâziyye'nin bütünüyle Abdullah b. İbâz tarafından kurulduğunu ileri sürmek oldukça güçtür. Esasen Mirdâs, İbâzî geleceğine göre ilk imamlar arasında anılır. İsferyâni'nin Sufriyye'nin imamı olduğunu söylerse de (et-Tebşîr, s. 31) İbâziyye'nin fikir babası sayılan Câbir b. Zeyd el-Ezdi ile İbn Ezrak'tan ayrılarak ılımlı görüşleriyle Hâricî önderlerinden biri haline gelen Suhâr (Velîd) el-Abdî'nin Mirdâs'ın samimi dostları arasında bulunduğu dikkate alınırsa İbâziyye'yi Mirdâs'ın Basra'daki kaade* grubuna bağlamak gerçeğe daha yakın görünür. Aslında İbâziyye'nin Abdullah b. Vehb er-Râsibî'ye kadar uzandığı, Hâricîler'in Ali b. Ebû Tâlib'den sonra imâmet makamına getirdikleri bu zatın İbâziyye'nin imamı olduğu, fırkasına Vehbiyye dendiği ve Abdullah b. İbâz'dan adını alan İbâziyye'nin bu fırkanın devamı sayıldığı da ileri sürülür (Kalhâtî, vr. 197^b-198^a).

Kaynakların verdiği bilgilere göre Abdullah b. İbâz, Câbir b. Zeyd el-Ezdi'nin fikirlerinden ilham alarak Basra'dan çıkan müfrit Hâricî topluluklarına katılmamış, akliselfimin ve sünnetin sınırları çerçevesinde kalmak isteyen Vehbîler'i kendi etrafında toplamış, isyan hareketine karışmaksızın Basra'da kendi halinde sakin bir hayat yaşamıştır. Ayrıca Mirdâs b. Udeyye'nin öldürülmesinden (61/681) ve Nâfi' b. Ezrak'ın 65 (685) yılındaki başarısız isyanından sonra mutedil görüşü paylaşan Hâricîler'in reisi olmuştur. İbn İbâz'ın 64 (683) yılındaki Medine savunmasına katılması dışında aktif bir rol oynamayıp kendi taraftarlarını "cemâatü'l-müslimîn" adıyla gizli ve pasif bir şekilde muhafaza etmesine, muhtemelen mensubu bulunduğu Ahnef b. Kays topluluğunun davranışı ve en önemlisi fırkanın fikir babası sayılan Câbir b. Zeyd'in çizgisini takip etme düşüncesi sebep olmuştur; çünkü İbn İbâz, Ahnef'in mevcut Emevî idarecileriyle anlaşma imkânlarını sonuna kadar kullandığını görmüştür. Kendisi de Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân ile dostane münasebetler kurmuş, halifenin gönderdiği mektuba, iyiliği tavsiye edip kötülükten sakındıran ve İbâzî esaslarının kısa bir açıklaması niteliğini taşıyan bir mektupla cevap vermiştir (Berrâdî, s. 156-167).

Abdullah b. İbâz'ın Emevî idarecilerine karşı gösterdiği mutedil siyaset, fırkanın önemli âlimlerinden Câbir b. Zeyd'in di- rayetiyle devam ettirilmiştir. Ancak Abdülmelik b. Mervân'ın ölümünden sonra durum değişmiş, bazı Basra İbâzîleri'nin İbnü'l-Eş'as'ın (Abdurrahman b. Muhammed) isyanına katılmış olmasını ileri süren Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf, başta Câbir olmak üzere İbâzî ileri gelenlerinin çoğunu Uman'a sürmüş, bir kısmını da Basra'da hapsedtirmiştir. Bunlardan Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerîme, Haccâc'ın ölümünün ardından Basra İbâzî cemaatinin başına getirilmiştir. Ebû Ubeyde de Basra İbâzîleri'ni dikkatle yönetmiş ve Emevî idarecilerine karşı esnek hareket etmiştir. Bununla birlikte Ömer b. Abdülazîz'in erken ölümü Basra İbâzîleri'nin durumunu sarsmış ve Halife Yezîd b. Abdülmelik'in sert tutumu onlar arasında yeniden ihtilâli unsurların doğmasına sebebiyet vermiştir. Emevî idarecilerini İbâzîliğe kazanmayı esas alan Ebû Ubeyde, doğrudan harekete geçmeyi istememekle birlikte bazı tahriklerin Basra İbâzîleri'ni parça-

lamasından endişe ettiği için bu kararından vazgeçti. Basra İbâzîliği'nin bir propaganda ve eğitim merkezi olması fikrinden hareket ederek çeşitli bölgelerde İbâzî kıyamlarını tahrik etti, hatta Emevî hilâfetinin kalıntıları üzerinde bir İbâzî imâmeti kurmak istedi. Bunun için de bir bakıma ihtilâl hükûmeti denebilecek bir teşkilât oluşturdu. Bu teşkilâtta maliye ve savaş işlerini İbâzî şeyhi Hâcib et-Tâî, din işlerini de bizzat kendisi üstlendi (Şemmâhî, s. 92, 114). Bu hareketin asıl dikkat çeken yönü, Ebû Ubeyde'nin etrafında toplanan öğrenci gruplarının yetiştirilerek hemen hemen bütün müslüman bölgelere gönderilmesiydi. "Hameletü'l-ilm" veya "nakâletü'l-ilm" adı verilen bu gruplar İbâziyye'nin Mağrib, Yemen, Hadramut, Uman ve Horasan'a yayılmasını sağladı (a.g.e., s. 114, 124-125). Küçümse-nemeyecek çapta başarı elde eden bu dâîlerin faaliyetleri sonunda çeşitli yerlerde güçlükle büyüklü İbâzî ayaklanmaları patlak verdi. Taşradaki isyanlara rağmen Basra İbâzîleri kendi inançlarını saklamaya ve gizlilik içinde yaşamaya devam ettiler. Abbâsîler devrinde de İbâzîler büyük ölçüde himaye gördü.

Ebû Ubeyde'nin ölümünün ardından Basra İbâzîliği'nde kısmî bir gerileme başlamış, daha sonra onun yerine geçen Rebî' b. Habîb el-Basrî zamanında da fırkanın büyük yönetim meclisi Basra'da kalmış, etrafa yeni dâîler gönderilmiştir. Ancak Basra dışında Küfe, Irak ve Musul'a kadar olan bölgelerde İbâzî cemaatleri fazla etkili faaliyette bulunamamışlardır (geniş bilgi için bk. İvaz M. Halîfât, Neş'etü'l-hareketi'l-İbâziyye, s. 64-115).

2. Hicaz, Yemen ve Hadramut İbâzîliği. Hicaz bölgesindeki İbâziyye hareketi, her yıl Mekke'ye giderek halkı son Emevî halifesi II. Mervân'a karşı muhalefet yapmaya çağıran Ebû Hamza eş-Şârî ile (ö. 130/748) başlamış olabileceği gibi (Taberî, II, 1942; İbn Haldûn, III, 166) ondan önce Ebû Ubeyde'nin bu bölgeye dâîler göndermek suretiyle İbâzîliği tanıtmış olması da mümkündür. VI. (XII.) yüzyılda Mekke'de hâlâ İbâzîler mevcuttu.

Yemen İbâzîliği'nin başlangıç tarihi kesin olarak bilinmemektedir. T. Lewicki, bu bölgenin İbâzîlik'le ilk temasının Yemen'in güneybatısındaki Müzeyhire'de ölen Abdullah b. İbâz'ın faaliyetleri sonucu ortaya çıktığını İbn Havkal'den naklen (Şûretü'l-arz, s. 37) belirtmekte ve onun Yemen'e gelişinin muhtemelen Güney

Arabistan'ın 65-73 (685-692) yılları arasında Hâricîler tarafından ele geçirilmesiyle ilgili olduğunu, bölgedeki Hâricîliğin 73'te (692) son bulduğunu ifade etmekteyse de (*EP*² [İng.], III, 651) bu görüş tartışmaya açıktır. Zira İbn İbâz'ın 65 (685) yılında İbn Ezrak'tan ayrıldıktan sonra veya henüz Hâricîler'le bir arada bulunduğu sırada Güney Arabistan'a geldiğine dair ne Hâricî kaynaklarında ne de diğerlerinde herhangi bir kayıt vardır. Bir ihtimal olarak düşünülse bile bunun 65 yılında değil Hâricîler'in Abdullah b. Zübeyr'i desteklemek ve Mekke'yi savunmak üzere geldikleri 63 (683) yılında olması gerekir.

İbâzî propagandası için Ebû Ubeyde tarafından Mekke'ye gönderilen Ebû Hamza eş-Şârî, 128 (746) yılı sonunda Hadramut ileri gelenlerinden Abdullah b. Yahyâ el-Kindî ile karşılaştı. Ebû Hamza'nın sözlerinden hoşlanan Abdullah kendisini Hadramut'a davet edince Ebû Hamza, Belc b. Ukbe ile birlikte Hadramut'a giderek 129 (746) yılı başlarında Abdullah b. Yahyâ'ya imam olarak biat ettiler (Fîğlalı, s. 89-90). Artık "Tâlibü'l-hak" unvanıyla anılmaya başlayan Abdullah'ın önderliğindeki Hadramut İbâzîliği çok kısa sürede gelişme kaydetti. Tâlibü'l-hak burada güçlendikten sonra San'a'yı ve diğer Yemen şehirlerini de ele geçirdi ve 129 (747) yılının hac mevsiminde Ebû Hamza, Belc b. Ukbe ve Ebrehe b. Sabbâh'ı 1000 kişilik bir kuvvetle Mekke'ye gönderdi. Ebû Hamza ve yanındakiler terviye günü savaşız Mekke'ye (8 Zilhicce 129/20 Ağustos 747), ardından da küçük çaplı bir çatışma sonunda Medine'ye (23 Safer 130/2 Kasım 747) girdiler. Burada üç ay kalan Ebû Hamza, Mervân'a karşı ayaklanmak için Şam'a doğru harekete geçti. Mervân, Abdülmelik b. Muhammed b. Atıyye kumandasında 4000 kişilik bir orduyu önce Ebû Hamza'nın, sonra da Yemen'e geçerek Abdullah b. Yahyâ'nın üzerine gönderdi. Ebû Hamza da Belc b. Ukbe'yi 600 kişiyle İbn Atıyye'ye karşı sevketti. Vâdilkurâ'da meydana gelen çatışmada İbâzîler büyük bir yenilgiye uğradı (Cemâziyelevvel 130/Ocak 748). Bu arada Ebû Hamza ve diğer İbâzîler öldürüldü. Daha sonra İbn Atıyye San'a'yı İbâzîler'den temizlemek için oraya gitti, kurtulabilen İbâzîler çeşitli yerlere ve bu arada Uman'a kaçtılar. Böylece Yemen ve Hadramut İbâzîliği dağılımı oldu. Sonraki yüzyıllarda Yemen'de yaşayan bazı İbâzîler'e

rastlanmışsa da bunların Uman İbâzî imamlığına bağlı oldukları anlaşılmaktadır (İsâmüddin Abdür-raûf el-Fıkî, s. 61-81).

3. Uman İbâzîliği. Uman İbâzîliği, bölge halkından bazılarının Mirdâs b. Udeyye'nin faaliyetleriyle ilgilenmesi üzerine başlamış, II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısında hameletü'l-ilm ekiplerinden Uman'a gelenlerin gayretleriyle kökleşmiştir (Sâlimî, I, 85-87). Yemen ve Hadramut İbâzîliği'nin büyük ölçüde çöküşünden iki yıl sonra Uman'daki isyanla Uman İbâzîliği kurulmuş oldu ve Cülenâ b. Mes'ûd imâmete getirildi (*a.g.e.*, I, 88); fakat kısa bir süre sonra hilâfeti ele geçiren Abbâsî kumandanı Hâzım b. Huzeyme tarafından öldürülünce (134/751) kısmî bir çöküş dönemine girdi. Bununla birlikte II. (VIII.) yüzyılın ikinci yarısında İbâzîler'in Uman'da yeniden faaliyete başladıkları ve orada yerleştikleri görülür (Abdülkâdîm Zellum, s. 11). Uman'ın Nezve şehrini merkez edinen İbâzîler, Mûsâ b. Ebû Câbir el-Ezkânî'nin başkanlığında bir şûra topladılar (Şevval 177/Ocak 794). Mûsâ'nın istememesine rağmen şûra üyeleri Muhammed b. Abdullah b. Ebû Affân el-Ezdî'yi imâmete getirdiler. Ancak icraatını beğenmedikleri için iki yıl sonra onu azledip yerine Vâris b. Kâ'b el-Harûsî'ye biat ettiler (Sâlimî, I, 111-115). Vâris ile onun ölümünden (192/808) sonra yerine geçen Gassân b. Abdullah el-Yahmedî'nin imâmeti sırasında Uman İbâzî davetinin merkezi oldu ve Basra İbâzî ileri gelenleri Uman'da toplandı. Gassân'dan sonra önce Abdülmelik b. Hamîd'e, onun ölümünün ardından Mühennâ b. Ca'fer'e biat edildi. 280 (893) yılında Abbâsîler Muhammed b. Nûr kumandasında Uman'a sefer düzenlediler ve İbâzîler'in diremesine rağmen bölgeyi ele geçirdiler (*a.g.e.*, I, 257-262). Ancak Uman'ın istilâsı gerçek anlamda bir hâkimiyetin kurulmasını sağlayamamış, İbâzî imâmeti orada kesintisiz olarak devam etmiştir. İbâzî kaynaklarına göre gizlice devam eden bu dönem, 320 (932) yılında Ebû'l-Kâsım Saîd b. Abdullah'ın İbâzîler'i kendi imâmeti etrafında toplamasıyla yeni bir hüviyet kazanmıştır. Onun imâmeti şûra yerine cemaati savunma amacına yönelik olduğundan kendisi "imâmü'd-difâ" diye adlandırılmıştır (*a.g.e.*, I, 88, 275-276). İbâzîlik, Ebû'l-Kâsım'ın açtığı yolda yürüyerek Uman'daki varlığını Ortaçağ'da da sürdürmüştür. Uman İbâzîliği, XVI. yüzyıldan itibaren genel olarak hâkim aile ve veliaht

sistemiyle yürüyen bir imâmet şekline bürünmüştür. Bu sistem içinde halkın ve İbâzî âlimlerinin beğendiklerine imam, diğerlerine ise vali, mütekaddim, melik veya sultan denilmiştir (Selîl b. Razîk, tür.yer.). İbâzîlik bugün de Uman'da Gâfirî ve Hinâ kabilelerinin mezhebi durumundadır.

4. Kuzey Afrika ve Mağrib İbâzîliği. İfrîkiye ve Mağrib İbâzîliği, II. (VIII.) yüzyılın başlarına doğru Selâme b. Saîd'in (Selme b. Sa'd) propaganda faaliyetleriyle başlamış (Şemmâhî, s. 98; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâzîyye fî Tûnis*, III, 21), çok geçmeden Batı Trablus ve dolaylarına yayılmış, Berberîler'den Hewvâre ve Zenâte kabileleri tarafından da desteklenmiştir. Önce Hâris b. Telfid el-Hadramî, onun arkağı tarafından öldürülmesinden sonra da İsmâil b. Ziyâd en-Nefûsî Berber kabilelerinin başına geçmişse de Kayrevan'ın Arap asıllı valisi tarafından öldürülmesiyle İbâzî hâkimiyeti kısmen gerilemiştir. Trablus'taki Hewvâre ve Zenâte İbâzîleri hameletü'l-ilm ekibinden olan Ebû'l-Hattâb el-Meâfirî'nin etrafında toplanarak Batı Trablus yolundaki Sayyâd'da gizli bir toplantı yaptılar ve onu imamlığa seçtiler (140/757). Ebû'l-Hattâb'ın idaresindeki İbâzîler önce Batı Trablus'u, sonra da Nefzâve, Verfecûme Berberî kabileleriyle Sufriyye'nin elinde bulunan Kayrevan'ı zaptettiler (141/758). Böylece bugünkü Bingazi'nin bulunduğu Berka'nın batı sınırından itibaren Cezayir'in doğusuna kadar uzanan bütün Trablus bölgesi (bugünkü Libya) İbâzîler'in hâkimiyetine geçmiş oldu. Kayrevan'ın fethinden sonra aslen İranlı olan Abdurrahman b. Rüstem'i oraya vali olarak bırakan Ebû'l-Hattâb, Abbâsîler'in İfrîkiye valisi Muhammed b. Eş'as el-Huzâî ile yaptığı savaşta pek çok İbâzî ile birlikte hayatını kaybetti (144/761). Bu savaştan kurtulanlar Abdurrahman b. Rüstem ile birlikte bugünkü Cezayir'in batısına doğru kaçarak Orta Mağrib'deki Tâhert şehrine sığındılar. Burada çeşitli bölgelerden hicret etmiş Berber kabileleri İbn Rüstem'in etrafında toplandı. Bu arada Trablus'ta İbâzîler'in reisi durumunda bulunan Ebû Hâtım el-İbâzî, İbn Rüstem'in önderliğindeki İbâzîler'le birlikte Abbâsîler'in İfrîkiye valisi Ömer b. Hafs'a karşı 151'de (768) büyük bir isyan hareketi başlattı ve 154 (771) yılında valiyi öldürerek Tubne ve Kayrevan'ı Abbâsîler'den aldı; fakat Ömer'in yerine geçen Yezîd b. Hâtım'ın kumandasındaki orduya karşı Trablus'ta giriştiği sa-

vaşı kaybetti ve kendisi dahil 30.000 İbâzî öldürüldü (155/772). Ebû Hâtîm'in yenilgisi ve Trablus İbâzî imâmetinin çöküşünden sonra buradaki İbâzîler de Abdurrahman b. Rüstem'e bağlandılar ve onun ölümü halinde yerine geçecek imamı seçmek üzere altı kişilik bir şûra teşkil ettiler, şûra da İbn Rüstem'in oğlu Abdülvehhâb'ı seçti. Şûra üyelerinden Ebû Kudâme Yezîd b. Fendin el-Yefrenî, önce Abdülvehhâb'ın seçilmesini istemişse de seçimden sonra imamın belli bir cemaat ile anlaşmak ve onlara danışmak suretiyle görev yapmasını ve kendisinden daha ehliyetli birisi bulunduğu takdirde görevden istifa etmesini isteyince (Şemmâhî, s. 144-146) Basra İbâzî ileri gelenleriyle istişare eden Abdülvehhâb buna karşı çıktı. Bu olay İbâzîlik'te önemli bir bölünmeye sebep oldu. Şuayb b. Ma'rûf (Muarîf) tarafından desteklenen Ebû Kudâme grubuna "nûkkâr" (inkâr edenler) denilmiştir. Vehbiyye adı verilen asıl İbâzîler'le Nûkkârîler arasında ortaya çıkan çarpışmalarda Ebû Kudâme öldürülünce Şuayb ve savaştan kurtulanlar Trablus'a yerleştiler. Böylece Kuzey Afrika İbâzîliği, Tâhert Rüstemî imamlığı etrafında birleşmiş oldu. Bu imamlık çeşitli sebeplerle zaafa uğramış ve 296 (908) yılında Şîf-Fâtîmîler'in Tâhert'i ele geçirmesiyle de yıkılmıştır. Bu sırada Cebelinefûse'de Vehbiyye inancına bağlı olan Ebû Zeke-riyyâ el-İrcânî (ö. 311/923) "hâkim" veya "imâm-ı müdâfî" unvanı ile Fâtîmîler'den bağımsız bir imâmet kurmuş, bu imâmet daha sonra yarı bağımsız olarak VIII. (XIV.) yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. IV. (X.) yüzyıla doğru Vercelân vahasında ileri gelenler ve asiller tarafından yönetilen yeni bir şûra toplandı. V. (XI.) yüzyılda ise Kuzey Afrika İbâzîleri, bir İbâzî'nin başkanlık ettiği meclis (azzâbe) tarafından yürütülen bir idare sistemi ortaya koydu. Ancak VI. (XII.) yüzyıldan itibaren gittikçe gerilemeye yüz tutan Kuzey Afrika İbâzîleri, merkezi Mağrib'den kurtularak önce Vercelân sahasındaki İbâzîler'e katıldılar, ardından Mizâb'a göçerek orada tutunmaya çalıştılar. Bunlar günümüzde Kuzey Afrika'daki İbâzîliği temsil ederler. Ayrıca Batı Trablusgarp sahillerindeki Züvâre'de bulunan Cerbe adasının üçte ikisiyle Cebelinefûse'nin yarısı Vehbiyye ve Nûkkârîye kollarına ayrılarak varlıklarını sürdürmektedirler (Fıglalı, s. 99-106).

5. Doğu Afrika ve Sudan İbâzîliği. Doğu Afrika'ya İbâzîlik, muhtemelen III. (IX.) yüzyıldan itibaren Uman'dan gelen tü-

carların propagandası ile girmiş, ileriki yüzyıllarda bölge sahillerinin önemli bir kısmının Uman'la irtibatı üzerine hayli gelişme kaydetmiştir. Bugün Doğu Afrika'daki İbâzîler'in çoğunluğu Zengibar'da yaşamaktadır (Selîl b. Razîk, s. 92, 205). Kuzey Afrika İbâzî kaynakları, İbâzî tüccar ve dâîlerinin II. (VIII.) yüzyıldan VIII. (XIV.) yüzyıla kadar Batı ve Orta Sudan'da faaliyetinde bulunduklarını bildirir. Rüstemîler'in başşehri Tâhert, II. (VIII.) yüzyılın ikinci yarısında Sudan ile sıkı bir ticarî münasebet içinde bulunuyordu. Hatta Eflah b. Abdülvehhâb zamanında (823-872) Gana kralının sarayında bir İbâzî elçi bile mevcuttu. Esas itibarıyla Sicilmâse tarihiyle Batı Sahrâ içinden geçen ticaret yolunu takip eden İbâzîler önce Evdegust'a (bugünkü Moritanya'nın güneydoğusundaki Tagdaoust) yerleşti. Burada IV-V. (X-XI.) yüzyıllarda hepsi de İbâzî olan Nefûse, Levâte, Nefzâve ve Zenâte Berberî kabilelerinin mensuplarına rastlanıyordu. İbâzî kaynakları, çoğu Bilâdülcirîd'den olan ve IV. (X.) yüzyılda Gana'ya gitmiş bulunan pek çok tüccardan söz eder (Mûsâ Lekbâl, s. 145-174).

Öte yandan İbâzîlik Mağrib'den İspanya'ya, II. (VIII.) yüzyılın başlarından itibaren Horasan bölgesine, Uman, Horasan ve Cezîretü İbn Kâvân yoluyla Sind'e de girmiştir. Bundan başka sayıca az da olsalar Mısır, Hicaz ve Yemâme'de de İbâzîler'e rastlanmıştır.

B) Görüşleri. Hâricî fırkaları arasında en ılımlı kolu temsil eden İbâzîyye'nin düşünceleri devlet anlayışları (imâmet) ve itikadî görüşleri şeklinde ele alınabilir. İbâzîyye'ye göre Kur'an-ı Kerim gerek inanç gerekse pratik hayat açısından yegâne devlet nizamıdır. Hedeflenen amaç, ilâhî kitap ve şeriatın hâkim olacağı bir devleti gerçekleştirmektir. Bu devlet kusursuz olacak ve devletin her vatandaşı yanlış yola sapmadan İslâm'ı yaşayıp adaleti gerçekleştirecek, fitne ve nizamsızlıktan kaçınacaktır. Bundan dolayı İbâzîler devlet başkanı belirlemenin dinî bir görev olduğunu söylerler (Bükeyr b. Saîd A'veşt, s. 117). İbâzîyye, imamın bazı istisnalar dışında seçim (biat) yoluyla başa geçirilmesi gerektiği inancındadır (Kalhâtî, vr. 197^b; Sâlimî, I, 80-81). Her ne kadar elverişli olmayan durumlar sebebiyle imâmetten vazgeçilebileceği (kitmân) şeklinde yaklaşımlar varsa da (EI² [İng.], III, 658) İbâzî kaynaklarında kitmân devrinde imam seçilmediğine dair herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Esasen İbâzîler'in fark-

lı siyasî durumlarda devlet başkanlarını farklı isim veya sıfatlarla anmaları, bu önemli görevin her türlü imkân ve şarta bağlı olarak yerine getirilmesinin gereğini vurgular. Meselâ ilk ayaklanma hareketinden önce Yemen ve Hadramut İbâzîleri'nin imamı Abdullah b. Yahyâ'ya "tâlibü'l-hak" adının verilmesi ilgi çekicidir. Kitmân halinde yaşayanlar tarafından belirlenen lidere, kendilerine bir saldırı vuku bulduğu veya hâkimiyetin elde edilmesi için faaliyet gösterildiğinde "imâmü'd-difâ", normal şartlarda ve usulüne uygun olarak seçilen imama da "imâmü'l-bey'a" veya kısaca "imam" denir. Uman İbâzîleri'nin beğenmedikleri imamlara melik veya sultan dedikleri, ayrıca imamlara seyyid adı verildiği de bilinmektedir.

İbâzîyye, imâmet makamına getirilecek şahsın vasıfları konusunda Ehl-i sünnet'ten tamamen ayrılır ve imamların Kureys'ten olması yolundaki anlayışı kesinlikle reddeder. Onlara göre imâmet için soy değil mümin vasfını taşıdıktan başka ilim, zühd ve adalet sahibi olmak önemlidir. Bu nitelikleri taşımak suretiyle itaate lâyık olan herkes imam olabilir. Bu görüşlerinden dolayı pek çok gayri Arap unsurun Hâricî saflarına katıldığı bilinmektedir. İmâmetin vasiyet veya tayinle değil cemaatin icmâi, yani serbest seçimle gerçekleşeceği hususu İbâzîyye'nin temel prensiplerindendir. Seçim için gerekli olan şart biattır ve biat iki kademelidir. İlk kademede imam, ya Abdurrahman b. Rüstem'in Hz. Ömer örneğine uyarak teşkil ettiği altı kişilik şûra yahut uzun süre Basra'da, sonra da Uman'da bulunan İbâzî meşâyih tarafından seçilir. İkinci kademede şûra veya meşâyih meclisi biat ettiği adayı halka sunarak onların da biatlarını alırlar. Söz konusu ikinci merhale İbâzî telakkisince çok önemlidir; çünkü halk isteyerek biat etmemişse seçilen aday imam unvanına sahip olamaz. Nitekim XIX. yüzyıl başlarında Uman'da Seyyid Saîd halk tarafından pek tutulmadığı için imam unvanını kullanamamıştır (Selîl b. Razîk, s. 380; Sâlimî, II, 168 vd.).

İmamın azledilmesi onun Allah'ın kitabından ayrılması veya halka zulmetmesi sebebiyle olur. Usulüne uygun olarak seçilmiş bir imamın kendisinden daha ehil ve daha üstün (efdal) biri bulunduğu takdirde azledilip azledilmeyeceği hususu İbâzî fırka tarihinin başlangıcında bir problem oluşturmuyordu. Ancak Abdülvehhâb b. Abdurrahman ile Ebû Kudâme Yezîd b. Fendin arasında ortaya çıkan anlaşmaz-

lığın doğurduğu bölünme (Vehbiyye, Nükkâriyye) dikkate alındığında İbâzî inanışında efdalin bulunması halinde mefdûlün imâmetinin câiz olduğu sonucu ortaya çıkar. Farklı görüşte olan Nükkâriyye ise kurucusu Ebû Kudâme'nin görüşlerini uygulamak üzere bir başkanın riyasetinde azzâbe denen on iki kişilik bir meclis kurmuş, ancak çok geçmeden fırka etkilerini yitirmiş ve mensuplarının çoğu İbâziyye'ye geçmiştir. Böylece İbâziyye, imamın düzenli bir cemaatle anlaşarak görev yapması şeklinde Nükkâriyye tarafından ileri sürülen ikinci şarta da imamın hâkimiyetinin cemaatin haiz olacağı yetkiyle sınırlandırılmasının uygun olmadığı gerekçeyle karşı çıktı. İbâziyye'ye göre imamın dışındaki cemaatin haiz olacağı imtiyaz adaleti ortadan kaldırır, hâkimiyet ve şeriatı bozar. İbâziyye'nin, imamın birlikte çalışacağı bir meclisin varlığını reddetmesiyle beraber uygulamada, aynı anda çeşitli müslüman ülkelerinde birden çok imamın bulunmasını kabul ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Basra'da, Tâhert'te, Uman'da ve Hadramut'ta aynı anda faaliyetinde bulunan İbâzî imamlarına rastlanmıştır.

İbâziyye'ye göre imamın en önemli görevi Kur'ân-ı Kerîm'in bütün hükümlerini yerine getirmek ve adaleti sağlamak; bunun için gerekirse zora başvurmak onun geniş yetkisi dahilindedir. İmam şeriatı uygularken Allah'ın kitabı ile birlikte Hz. Peygamber'in sünnetine ve ilk iki halifenin davranışlarına uyar, bu uygulama sırasında kesinlikle tahkîme yanaşmaz (Kalhâtî, vr. 93^b; Şemmâhî, s. 155). Gerekli gördüğü durumlarda savaş ilân edebilir ve savaşı bizzat yönetir. Ayrıca namazda imamlık yapar, gereken yerlere vali ve vergi âmilleri tayin eder.

İbâzî devleti için en önemli görev olarak kabul edilen adalet telakkisi iyiliği emretme ve kötülüğün sakındırma (emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker) şeklinde ifade edilmiştir. Bu prensip başta imam olmak üzere her müslümanın vazgeçilmez bir görevidir. Onların bu ilkeyi uygulamada zaman zaman son derece haşin davranışları bilinmektedir. Bununla birlikte İbâziyye, muhaliflerine karşı diğer Hâricî fırkalarına göre çok daha müsamahalıdır. Meselâ Ezârika, kendilerinden olmayan bütün müslümanların müşrik olup kadın ve çocukları da dahil hepsinin öldürülmesinin mubah sayıldığını iddia ederken İbâziyye bu görüşe karşı çıkmıştır. Buna göre İbâziyye'ye muhalif olan ehl-i kible müş-

rik değil sadece "nimeti inkâr edenler" anlamında kâfirdir. Bu sebeple onlara "is-ti'râz" uygulanamayacağı gibi erkekleri, ele geçirilen silâh, at ve mühimmat gibi ganimetlerin dışında kalan kadınları, çocukları ve malları haramdır.

Başka bir imkân bulunmadığı takdirde kötülüğün önlenmesi ve adaletin uygulanabilmesi amacıyla cihada başvurmak zaruridir. İmam kendilerine muhalif olan müslümanları kendi inançlarına çağırmalı, reddederlerse onlara karşı da cihad ilân etmelidir. Yine İbâziyye'ye göre muhaliflerinin bulunduğu yer iman bölgesi değil tevhid bölgesi, idarecilerinin bulunduğu ordugâhlar da zulüm bölgesi olduğundan bunlara da cihad açılmalıdır (Kalhâtî, vr. 227^{a-b}). İbâzîler, diğer Hâricî fırkaların aksine muhaliflerinin arasında oturan Hâricîler'in (kaade) tekfir edilemeyeceğini söyler (a.g.e., vr. 53^b, 198^b, 228^a; Sâlimî, I, 82).

İbâziyye'nin itikadî görüşlerinin temelini son derece geniş bir şekilde ele alınan iman anlayışı teşkil eder. Onlara göre iman ikrar, amel, niyet, sünnete uymak, inanç konusunda hiçbir kimse için mazeret tanımamak, süflî arzulara uymamak ve takvâ yoluna girmekten ibarettir. Farzlardan birinin yerine getirilmemesi veya haram olan bir şeyin işlenmesi durumunda ortadan kalkar (Sâlimî, I, 84). İlâhî sıfatlar konusunda teşbihe kesinlikle karşı çıkan İbâziyye, Allah'ı yaratıkların sıfatlarıyla vasıflandıran kimsenin O'nu hakkıyla tanımadığını ve hataya düştüğünü kabul eder. İbâzî âlimleri, Allah'ın isim ve sıfatlarını benimsemekle birlikte kadîmlerin çoğalacağı (taaddüd-i kudemâ) endişesiyle O'nun temel sıfatının kdem olduğunu söylerler. Bu anlayıştan hareketle Mu'tezile ve Zeydiyye'nin çoğunluğu gibi Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olduğunu kabul ederler (Yûsuf b. İbrâhim el-Vercelânî, I, 39, 43, 68 vd., 70 vd.).

Günahkâr kimse için şefaatin söz konusu olamayacağını, aksi halde Allah'ın vaad ve vaîd ilkelerinin bozulacağını ileri süren İbâzîler kader konusunda Eş'ariyye'ye yaklaşır. Allah'ın görülmesi (rü'yetullah) konusunda ise yine Mu'tezile doğrultusunda bunun dünyada da âhirette de mümkün olmadığını ileri sürerler (Kalhâtî, vr. 147^b, 153^a, 160^b, 226^a; Yûsuf b. İbrâhim el-Vercelânî, I, 63).

Hâricî fırkalarının büyük çoğunluğunun benimsediği büyük günah (kebîre) telakkisinden bazı önemli noktalarda ayrılan

İbâziyye bu hususta büyük ölçüde Mu'tezile'ye yaklaşır. Onlara göre Allah insanları mümin ve kâfir olmak üzere iki statüye ayırmıştır. Artık münafık, âsi, zâlim, fâsık olarak dünyayı terkeden kimse kâfirdir. Küfür de nimet küfrü ve şirk küfrü olmak üzere ikiye ayrılır. Şu halde büyük günah işleyen bir müslüman mümin değil muvahhiddir ve nimet küfrü içindedir. Böyle bir kimsenin cehennem girip orada ebedî kalacağı kesindir; yegâne kurtuluş yolu ise tövbedir, çünkü Allah tövbe etmedikçe büyük günahları bağışlamaz. Esasen İbâziyye, ilk büyük imamlarından Câbir b. Zeyd el-Ezdî'nin görüşlerine uyarak ilâhî azabın üç halde gerçekleşeceğini ileri sürer: İşlenen günahtan tövbe etmemek, kötülükleri ortadan kaldıracak iyiliklerden uzak kalmak, günahlardan geri dönmek ve Allah'a sığınmaya çalışmamak. Bu konulardan birinde bulunan kimse ister küçük ister büyük günah işlemiş olsun mutlaka cezasını çekecektir (Kalhâtî, vr. 142^b, 152^b; Yûsuf b. İbrâhim el-Vercelânî, II, 35-36, 43-44).

İbâzî grupları, sahâbenin rivayetlerinin geçerliliğini sağlayacak adl sıfatını taşıyıp taşımadığı konusunda farklı görüşler benimsemişlerdir. Bir kısmına göre Kur'an'ın fâsık olduğunu bildirdiği Velîd b. Ukbe ve Sa'lebe b. Hâtîb gibiler hariç as-hap âdildir. Bazıları da sahâbenin hepsinin âdil olduğu, fitenle ilgili olanlar dışında diğer nakillerinin kabul edilebileceği görüşündedir. Diğerlerine göre ise sahâbiler öbür insanlar gibi olup adaleti bilenlerin rivayeti kabul edilir, bilinmeyenler de araştırılarak sonucuna göre davranılır.

C) Kolları. İbâziyye, erken sayılabilecek bir dönemde itikadî ve siyasî açıdan çeşitli bölünmelere uğramış ve birçok kola ayrılmıştır. Pek çoğu önemsiz sayılabilecek sebeplerle ana bünyeden ayrılan bu kollar varlıklarını uzun süre devam ettirememişlerdir. Esasen ilk bölünmeler kit-mân devrinde itikadî mahiyette olmuş, fakat siyasî bir bütünlük ve güç elde edilmeye başlandığı zamanlarda da dinî-siyasî farklılıklar ağır basmıştır.

Hârisiyye. II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısında Hâris b. Yezîd (Mezyed) adlı İbâzî âlimi tarafından kurulmuştur. Kader ve istitâtin fiilden önce olduğu yolundaki Mu'tezilî görüşü benimseyen fırka, Basra İbâzî meşâyihinin başı olan Ebû Ubeyde'den ayrılmıştır.

Tarîfiyye. Güney Arabistan'da İmam Tâlibü'l-Hakk'ın arkadaşlarından biri olan

Abdullah b. Tarîf tarafından kurulmuş olup İbâzîyye'nin ana bünyesini oluşturan Vehbiyye ile Nükkârîyye'den sonra doğuda III. (IX.) yüzyılda en çok taraftarı bulunan fırkadır.

Vehbiyye. Rüstemîler'in ilk imamı Abdurrahman b. Rüstem'in kendisinden sonraki imamı belirlemek üzere kurduğu altı kişilik şûra oğlu Abdülvehhâb b. Abdurrahman'ı imam seçince şûra üyelerinden Ebû Kudâme Yezîd b. Fendin, imamın belli bir cemaatle anlaşarak işlerini yürütmesini ve daha faziletli bir imam adayı ortaya çıktığında istifa edip görevi ona bırakmasını istemişti. Abdülvehhâb taraftarları bu düşünceyi kabul etmemiş, muhalifleri Nükkârîyye diye anılırken kendileri Vehbiyye adını benimsemiş ve İbâzîyye'nin ana grubunu oluşturmuşlardır.

Nükkârîyye. İbâzîyye'nin Vehbiyye'den sonra en büyük taraftara sahip olan kolu olup Tâhert Rüstemî imâmetini inkâr ettikleri için bu isimle anılmış, bunlara ayrıca Şa'biyye, Yezîdiyye veya Mistâve de denmiş, kendileri ise Mahbûbiyyûn adını kullanmışlardır. Kuzey Afrika'da III. (IX.) yüzyılda önemli rol oynayan fırkanın ilk imamı Ebû Ammâr Abdülhamîd el-A'mâ, ondan sonra ise "gerçek müminlerin şeyhi" sıfatıyla imam seçilen Ebû Yezîd, Mahled b. Keydâd'dır. Ebû Yezîd Nükkârî imâmetini on iki kişiden oluşan ve azzâbe denen bir temsilciler meclisiyle birlikte yönetmiş, Ezârika ile Mağrib Süfriyyesi'ni takiben isti'râz görüşünü benimsemekle İbâzî inanişından ayrılmıştır. İlâhî sıfatların mahlûk olduğunu, imâmetin farz te lakki edilemeyeceğini, efdal varken mefdûlün imam sayılamayacağını, zalim idarecinin arkasında namaz kılınamayacağını ileri süren Nükkârîyye Allah'ın nâfile ibadetleri emretmediği, takıyyenin geçerli olduğu durumlarda içki içilebileceği gibi görüşlere sahiptir (Ali Yahyâ Muammer, II, 14-20). Nükkârîler'in en çok bulundukları yer Mağrib'dir. Ancak kendilerine az da olsa Uman ve Güney Arabistan'da da rastlanmıştır.

Nefâsiyye (Neffâsiyye). Muhtemelen III. (IX.) yüzyıl başlarında Bilâdülcerîd bölgesinde Kantrâre'de ortaya çıkan bir fırkadır. Kurucusu Nefâs (Neffâs), Rüstemî imamı Eflah b. Abdülvehhâb'ı Ağlebîler'e karşı savaşmadığı ve lüks bir hayat sürdürdüğü için suçlamıştır. Allah'a "dehr" (zaman, felek) denilebileceğini ileri süren Nefâs'ın bazı fikhî konularla ilgili kendine

has görüşleri vardır. Nefâs'ın taraftarlarına V. (XI.) yüzyılda Cebelinefûse'de, VIII. (XIV.) yüzyılda Tunus'un güney uçlarında rastlanmıştır. Günümüzde bu fırkanın Neffâtî adını alan az sayıdaki mensupları Garyân ve Cebelinefûse'de bulunmaktadır.

Halefiyye. Trablus'ta II. (VIII.) yüzyılın sonlarına doğru tamamen siyasî menşeden doğan bu kol, Ebû'l-Hattâb Abdûlâlâ b. Semh el-Meâfirî'nin soyundan gelen Halef b. Semh tarafından kurulmuş olup özellikle Kuzeybatı Trablus'ta taraftarları mevcuttur.

Ömeriyye. II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısında İsa b. Ömer'in (Umeyr) kurduğu bu grup Vehbiyye'den ayrılmıştır. Bazı görüşleri III. (IX.) yüzyılın ilk yarısında Ahmed b. Hüseyin (Hasan) et-Trablusî (el-Atrâbulusî) tarafından kurulan Haseniyye'ye (Hüseyiyye) çok benzer. Kur'an'la ilgili konularda Abdullah b. Mes'ûd'un mushafını takip eden fırkanın taraftarlarına sadece Kuzey Afrika'da rastlanmıştır.

Fersiyye. IV. (X.) yüzyılın ilk yarısında teşekkül etmiştir. Kurucusu, Vercelân vahasında hüküm sürmüş olan Rüstemî imamlarının soyundan Süleyman b. Ya'kûb b. Eflah'tır. Çağdaş İbâzî âlimi Ali Yahyâ Muammer'e göre Fersiyye müstakil bir fırka olmayıp Süleyman b. Ya'kûb'un bazı tâli konulardaki ictihadlarını ifade etmektedir (*el-İbâzîyye beyne'l-fırak* 'l-İslâmiyye, II, 37).

Ashâbü't-tâat. Kaynaklarda hakkında yeterli bilgi bulunmayan bu fırkaya göre Allah'ın rızası amaçlanmadan, hatta niyet edilmeksizin yapılan iyilikler ve işlenen ameller de taat sayılıp mükâfata vesile olur.

Dahhâkiyye. Müslüman bir câriyenin gayri müslimlere satılabileceğini kabul eden bu fırka, takıyye bölgesinde bulunan müslüman bir kadının kendi kavminden olmak üzere gayri müslim bir erkekle evlenebileceğini söyler.

Sekkâkiyye. Kurucusu Abdullah es-Sekkâk olup dönemi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklarda onun cemaatle namaz kılmayı ve ezan okumayı bid'at olarak gördüğü ve ayrıca sünnet, icmâ ve kıyası reddettiği, bu yüzden Vehbiyye'nin kendisini müşrik saydığı kaydedilmekle beraber günümüz İbâzîler'i bu grubun kendileriyle herhangi bir ilişkisinin bulunmadığını belirtirler. Bu kolun her zaman az sayıda bulunan mensupları V. (XI.)

yüzyılın sonlarında tamamen kaybolmuş tür.

Hafsiyye. Hafs b. Ebû'l-Mikdâm'a nisbet edilen bu gruba göre şirk ile iman arasındaki fark mârifetullahtan ibarettir. Allah'a iman ettiği halde nübüvvet müessesesini ve âhiretin varlığını inkâr eden yahut haram kılınmış şeyleri işleyen kimse müşrik değil kâfirdir, Allah'ı inkâr edenler ise müşriktir.

Yezîdiyye. Yezîd b. Ebû Enîse'ye (Yezîd b. Ebû Üneyse) izâfe edilen bu fırkayı zaman zaman Nükkârîyye için kullanılan Yezîdiyye adıyla karıştırmamak gerekir. Yezîd b. Ebû Enîse'ye göre Allah, Arap ırkından olmayan bir peygambere yeni bir kitap indirecektir. Onun bu görüşünün, Arap olmayan bazı müslüman topluluklarının Araplar'dan üstün oldukları yönündeki duygularını dile getirdiğini kabul etmek mümkündür. Nitekim Berberîler'in üstünlüğü tezi İbâzîyye'nin Vehbiyye kolunda göze çarpmaktadır.

D) Günümüzde İbâzîyye. Kabile zihniyetiyle kendi içine kapanarak dar bir düşünce ve hayat anlayışını benimseyen ve böylece bugün varlıkları silinmiş bulunan diğer Hâricî fırkalarının aksine çeşitli İslâm mezheplerinin kendilerine uygun düşen anlayışlarından faydalanma yoluna giden, hareketlerine yön verecek ve devamlarını sağlayacak kaynakları benimseyen İbâzîyye günümüzde başta Uman olmak üzere Hadramut, Zengibar, Libya, Tunus, Cezayir ve Batı Sahrâ'nın çeşitli yerlerinde bulunmaktadır. II. (VIII.) yüzyılın ortalarından beri Uman'da altmışın üzerinde imam seçildiği bilinmektedir. XVIII. yüzyıldan itibaren bir İbâzî sultanın hâkimiyetiyle İbâzî kabilelerinin liderleri tarafından seçilen dinî ve cismanî yetkileri haiz imamın mücadelesi Uman'da politik ve dinî tarihin odak noktasını oluşturmuştur. Son asırda Uman sultanları seçilen İbâzî imamlarını kabile liderleri gibi değerlendirmişlerdir. 1992 yılı itibarıyla nüfusu 1.500.000 civarında bulunan Uman'ın % 40-45'i İbâzî'dir. Bugünkü (1999) Uman Sultanı Kâbûs b. Saîd b. Teymûr da İbâzîyye mezhebine mensup olup 1749'dan bu yana idareyi elinde bulunduran hânedanın temsilcisidir ve 1970'ten beri hâkimiyetini sürdürmektedir. Son yıllarda Uman Kültür Bakanlığı'nın İbâzîyye kaynaklarını yayımlama konusunda büyük çaba sarfettiği görülmektedir.

Sayısız pek fazla olmayan Hadramut İbâzîleri yanında Zengibar'daki İbâzîler

daha çoktur. Son yıllarda halkın çoğunun Şâfiî mezhebine girmesiyle İbâzî sayısında azalma gözlenmekle birlikte yine de Zengibar'ın hâkim ailesi ve çevresi İbâziyye'ye mensuptur.

İbâzîlik Kuzey Afrika'nın özellikle Berberî kabileleri arasında yaygındır. Libya'da Trablus'un Züvâre ve Cebelînefûse bölgelerinde, Tunus'un Cerbe mıntıkasında ve Cezayir'in Vercelân ve Vâdiimizâb mevkilerinde yaşayan halk arasında İbâzîlik devam etmektedir. Günümüzde bütün İbâzîler'in sayısı kesin olarak bilinmemekle birlikte 2-3 milyon civarında tahmin edilmektedir.

E) Literatür. İbâziyye'nin ortaya çıkışı, fırkaları ve düşünceleriyle ilgili kısa bilgiler genellikle konuya dair klasik kitaplar da bulunmakla birlikte fırkanın tarihî gelişimi, akaid ve fıkha dair görüşleriyle önemli şahsiyetleri hakkında bu kaynaklarda yeterli bilgi yer almamaktadır. İbâziyye'nin tarihî gelişimi, akaidi ve fıkhi konusunda bibliyografyada zikredilen kaynak ve araştırmalar dışındaki eserlerden bir kısmı şöylece sıralanabilir: Süleyman Paşa el-Bârûnî, *el-Ezhârü'r-riyâziyye fi e'immeti ve mülûki'l-İbâziyye* (Kahire 1324); Sâlim b. Hamed el-Hârisî, *el-'Ukûdû'l-fıddıyye fi uşûli'l-İbâziyye* (Uman 1983); Muhammed Abdülfettâh Ulyân, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâziyye fi'l-Başra* (Kahire 1415/1994). Genellikle akaid, fıkıh ve ahlâk konularını müştereken ele alıp işleyen İbâzî yazarlarının yalnız akaid konusunda yazdıkları önemli eserler arasında Ebû Hafs Ömer b. Cemî el-İbâzî ile Şemmâhî'nin *el-'Akıde* adlı eserleri, Ebû Süleyman Dâvûd b. İbrâhim et-Tulâtî'nin *Mukaddimetü 'akidetü't-tevhîd ve şerhuhâ* adlı çalışması (nşr. Ebû İshak Atfiyeş, Kahire 1353) anılmaya değer özelliktedir.

İbâzî fıkhi ile alakalı eserlerin bir kısmı da şunlardır: Bişr b. Gânim el-İbâzî el-Horasânî, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* (Beyrut 1974) ve *el-Müdevvenetü's-suğrâ* (Uman 1984); Âmir b. Ali eş-Şemmâhî, *Kitâbü'l-İzâh* (Nâlut-Libya 1391/1971); Ziyâeddin Abdülazîz es-Semîni, *Kitâbü'n-Nîl ve şifâ'ü'l-'alîl* (Kahire 1305; Beyrut 1392/1972) ve *el-Verdü'l-Bessâm fi ri-yâzi'l-ahkâm* (Uman 1985); Muhammed b. Yûsuf Ettafeyyîş, *Şerhu Kitâbi'n-Nîl ve şifâ'i'l-'alîl* (Kahire 1305, 1343; Beyrut 1393/1973; Maskat 1986). Akaid ve fıkhi ortaklaşa ele alan ve bu arada ahlâk konularını da işleyen önemli eserlerden bir

kısmı da şöyle sıralanabilir: Ebû Tâhir İsmâil b. Mûsâ el-Ceytâlî, *Qavâ'idü'l-İslâm* (Kahire 1297) ve *Kanâtîrû'l-hayrât* (Kahire 1307; Uman 1409/1989); Muhammed b. Yûsuf Ettafeyyîş, *Şâmilü'l-aşl ve'l-fer'* (Uman 1404/1984), *Keşfü'l-kerb* (Uman 1985) ve *Kitâbü'l-Câmi's-ş-şagîr* (Uman 1406/1986); Ahmed b. Nazar el-Umânî, *Keşfü'l-hakîka* (Uman 1985); Muhammed b. Saîd el-Kedemî, *Kitâbü'l-İstikâme ve'l-Câmi'u'l-müfid* (Uman 1985). Bu konuda önemli eserleriyle tanınan şarkiyatçı Tadeusz Lewicki de sayısı kırka ulaşan çalışma ortaya koymuştur (Lewicki'nin eserleri için bk. Muhammed İsâ Mûsâ, V/1 [1404/1984], s. 83-89).

BİBLİYOGRAFYA :

İbâzî Kaynakları. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebû Bekir, *Kitâbü's-Sîre* (nşr. Abdurrahman Eyyûb), Tunus 1405/1985, s. 41-44, 57-61, 91-104, 129-136; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebû'l-Hayr el-Cennâvünî, "Akıdetü't-tevhîd" (BEO, XXXII-XXXIII, 1980-81 içinde, ed. Pierre Cuperly), s. 47-54; Dercîni, *Tabakâtü'l-meşâyih* (nşr. İbrâhim Tallây), Kosantîne 1397/1977, I, 7-29; Âmir b. Ali eş-Şemmâhî, *el-Ahbârü'l-mübâreke*, Nâlut 1391/1971; Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân*, British Museum, Or., nr. 2606, vr. 53^a, 93^b, 141^b, 142^b, 152^b, 197^b, 198^a, 225^b, 227^a, 228^b; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, Kahire 1301, s. 79-81, 83-84, 92, 98, 114, 124-125, 144-146, 155; Selîl b. Razîk, *History of Imams and Sayyids of Omân* (trc. G. P. Badger), London 1871, s. 30-32, 49, 92, 205, 380, 387; Berrâdî, *el-Cevâhirü'l-muntekât*, Kahire 1302, s. 156-167, 175; Ömer b. Ramazan et-Tulâtî, *Şerhu uşûli'd-diyânât*, Kahire 1304, tür.yer., a.mlf., *Şerhu'l-'Akıde*, Kahire 1323; Yûsuf b. İbrâhim el-Vercelânî, *Kitâbü'd-Delîl li-ehli 'ukûl*, Kahire 1306; Abdullah b. Yahyâ el-Bârûnî, *el-Ezhârü'r-riyâziyye fi e'immeti ve mülûki'l-İbâziyye*, Kahire 1310, II; a.mlf., *Süllemü'l-'âmme ve'l-mübedî'in ilâ ma'rifeti e'immeti'd-dîn*, Kahire 1324; Muhammed b. Yûsuf Ettafeyyîş, *Risâle fi ba'zî tevârîhi ehli Vâdi Mizâb*, Cezayir 1326/1908; a.mlf., *Şerhu 'Aqidetü't-tevhîd*, Kahire 1326; a.mlf., *eş-Zehabü'l-hâliş* (nşr. Ebû İshak İbrâhim Ettafeyyîş), Kosantîne 1400/1980; Sâlimî, *Tuhfetü'l-a'yân bi-sireti ehli 'Umân* (nşr. Ebû İshak İbrâhim Ettafeyyîş), Kahire 1380/1961, I, 80-82, 84-88, 111-115, 257-262, 275-276; II, 168 vd.; Süleyman el-Bârûnî, *Muhtaşaru târihi'l-İbâziyye*, Tunus 1357/1938; Abdülkadîm Zellum, *'Umân ve'l-imâretü's-seb'*, Beyrut 1963, s. 11; Ali Yahyâ Muhammed, *el-İbâziyye fi mevkibi'l-târîh: el-İbâziyye fi Libyâ*, Kahire 1964, I-II; a.e., *el-İbâziyye fi Tûnis*, Beyrut 1966, III; a.e., *el-İbâziyye fi'l-Cezâ'ir*, Gârdâye 1985, IV; a.mlf., *el-İbâziyye beyne'l-fırakü'l-İslâmiyye*, Uman 1412/1992, II, 37; Ferhat Câbirî, *Nizâmü'l-'azzâbe 'inde'l-İbâziyyeti'l-Vehbiyye fi Cerbe*, Tunus 1975; Sâlih Bâciyye, *el-İbâziyye bi'l-Cerid*, Tunus 1396/1976; Bükeyr b. Saîd A'vest, *Dirâsât İslâmiyye fi'l-İbâziyye*, Konstantîne 1408/1988, s. 38-95, 117.

Genel Eserler. Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 33, 347; II, 122, 180; İbn Kuteybe, *Üyûnü'l-*

ahbâr, II, 155, 249-250; Belâzûrî, *Ensâb*, Süleymaniye Ktp., Reisülküttâb Mustafa Efendi, nr. 597-598, I, vr. 570^b; II, vr. 187^a, 188^a, 189^a, 190^a; Müberred, *el-Kâmil* (nşr. Zekî Mübârek – Ahmed Muhammed Şâkir), Kahire 1927, s. 891, 946-947, 954-993, 1031-1032, 1040; Taberî, *Târîh* (de Goeje), II, 185-186, 517, 1897, 1942-1943, 1981-1983, 2008, 2012, 2014-2015; III, 370-373; Eş'arî, *Ma'âlât* (Ritter), s. 102-111; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferid*, Kahire 1948, IV, 144-145, 222-223; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî*, XX, 97-98, 103-104, 105, 108-110; İbn Havkal, *Şaretü'l-arz*, s. 37; Bağdâdî, *el-Fark* (Abdülhamîd), s. 103-109; İbn Hazm, *el-Fasl* (Umeire), III, 273; V, 51, 53, 55; İsfarayîni, *et-Tebşîr* (Kevserî), s. 29, 31, 34; Şehristânî, *el-Milel* (Kilânî), I, 116, 125, 134-135; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 517-518; IV, 167, 578-579; V, 316, 351, 373-374, 388, 391, 392; a.mlf., *el-Lübâb*, I, 17; İbn Haldûn, *el-'İber*, III, 112, 142, 166-167; VI, 41, 98; Muhammed Vülid Dâdâh, *Mefhûmü'l-mülk fi'l-Mağrib*, Beyrut 1977, s. 67-68; İvaz M. Halîfât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâziyye*, Amman 1978, s. 64-115; a.mlf., *el-Uşûlü't-târîhiyye li'l-fırkatü'l-İbâziyye*, Amman 1988, s. 9-33, 38-47; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edeb*, V, 171, 179; Mûsâ Lekbâl, *el-Mağribü'l-İslâmî*, Cezayir 1981, s. 145-174; J. C. Wilkinson, "The Early Development of the Ibadi Movement in Basra", *Studies on the First Century of Islamic Society*, Oxford 1982, s. 125-144; a.mlf., "The İbâdî İmâma", *BSOAS*, XXXIX (1976), s. 535-551; a.mlf., "İbâdî Hadith: an Essay on Normalization", *Isl.*, LXII (1985), s. 231-259; Ethem Ruhi Fiğlalı, *İbâdîliğin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983; Mahmûd Şâkir, *Sükkânü'l-'âlemi'l-İslâmî*, Beyrut 1403/1983, s. 30-31; Pierre Cuperly, *Introduction à l'étude du l'İbâdisme et de sa théologie*, Alger 1984; a.mlf., "Une profession de foi ibâdite-La profession de foi d'Abû Zakariyyâ Yahyâ İbn al-Hayr İbn Abi l-Hayr al-Gannâwunî", *BEO*, XXXII-XXXIII (1980-81), s. 22-46; Fâruk Ömer, *Târîhu'l-halîci'l-'Arabî fi'l-üşûri'l-İslâmiyyeti'l-vustâ*, Bağdad 1985, s. 107-219; a.mlf., "Hareketü'l-Havârici'l-İbâzî", *el-Müverrihu'l-'Arabî*, II (1975), s. 169-188; Abdülazîz Mecdûb, *eş-Şirâ'u'l-mezhebî bi-l-firkiyye ilâ kıyâmi'd-devleti'z-Ziriyye*, Tunus 1985, s. 110-117; W. Madelung, "The Shiite and Kharijite Contribution to pre-Ash'arite Kalam", *Religious Schools and Sect in Medieval Islam*, London 1985, s. 120-139; İsmâüddin Abdür-raûf el-Fikî, *el-Yemen fi zillü'l-İslâm*, Kahire, ts. (Dârü'l-Fikri'l-'Arabî), s. 61-84; Sâbir Tuayme, *el-İbâziyye 'akideten ve mezheben*, Beyrut 1406/1986, s. 15-17, 89-143; J. Wellhausen, *İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1989, s. 42-44; Percy Simth, "The Ibadhites (al-İbadhiya or el-Abadhiya)", *MW*, XII (1922), s. 276; Muhammed İsâ Mûsâ, "el-İbâziyye fi a'mâli'l-müsteşrik Tadeusz Lewicki", *'Âlemü'l-kütüb*, V/1, Riyad 1404/1984, s. 83-89; Sabri Hizmetli, "İbâdîlik'te Velâyet ve Berâet İnancı", *ÂÜİFD*, XXVIII (1986), s. 181-204; a.mlf., "İbâdîlik'te Azzâbe", a.e., XXIX (1987), s. 285-301; A. De Motylinski, "Ebâdîler", *İA*, IV, 1-2; T. Lewicki, "İbâdiyye", a.e., V/2, s. 687-690; a.mlf., "al-İbâdiyya", *El²* (İng.), III, 648-660; Mes'ûd Celâli Mukaddem, "İbâziyye", *DMBİ*, II, 309-331.

